

1969

J.J. Oversteegen: *Vorm of vent. Opvattingen over de aard van het literaire werk in de Nederlandse kritiek tussen de twee wereldoorlogen*

Amsterdam / Athenaeum, Polak / Van Gennep

‘Baanbrekend’, ‘toonaangevend’, een ‘mijlpaal’, een ‘standaardwerk’ – het zijn enkele van de termen die in de voorbije decennia werden gebruikt om J.J. Oversteegen's proefschrift *Vorm of vent* te karakteriseren. Ze geven aan hoe groot de impact ervan is geweest in de neerlandistiek en in de zich formerende ‘theoretische’ literatuurwetenschap.

Vorm of vent verscheen in 1969, in een ook in de ontwikkeling van de internationale literatuurtheorie bewogen periode. In Frankrijk hield de dominantie van het structuralisme nog even aan, maar hadden Barthes en Derrida al de bijl aan de wortels van het structuralistische vertoog gelegd. In 1967 had receptie-estheticus Jauss zijn geruchtmakende inaugurele rede gehouden, in 1970 daarin gevolgd door zijn kompaan Iser. In 1969 viel voor het eerst de term ‘narratologie’, in Todorov's *Grammaire du Décaméron*. Eveneens in 1969 verschenen *Séméiōtikè. Recherches pour une sémanalyse* (Julia Kristeva) en een verzameling *Texte der russischen Formalisten* (Jurij Striedter). 1969 was het sterfjaar van Adorno en het jaar van publicatie van John Fowles' *The French lieutenant's woman*, die een *vague* van postmodernistisch-intertekstuele romans hielp inluiden. Het was, kortom, een grootse en meeslepende tijd. Tegen die internationale achtergrond gezien is *Vorm of vent* eigenlijk een heel bedaalde onderneming. Zo is het wel vaker: een internationale tsunami breekt op de vlakke Nederlandse stranden als een wat woeliger branding.

Oversteegen kwam uit *Merlyn* (1962-1966), het tijdschrift voor literatuurkritiek dat hij samen met Jessurun d'Oliveira en Fens had opgericht en dat, volgens het dominante beeld, zijn theoretische mosterd vooral bij de *New Critics* had gehaald. Met zijn *Merlyn*-bagage verscheen Oversteegen aan de Universiteit van Amsterdam, waar hij in 1965 aan zijn proefschrift begon te werken, in een klimaat waarin ook de invloed van het structuralisme, nog versterkt door de ontdekking van het Russisch formalisme, zich sterk begon op te dringen. *Vorm of vent* kan dan ook niet los worden gezien van de toenmalige dominantie van de immanentie- of autonomiebewegingen, die een literatuurstudie bepleitten uitsluitend op basis van de tekst, dat wil zeggen onder abstractie van de relaties tekst-auteur en tekst-publiek en van alle (historische, sociaal-politieke, cultureel-intellectuele) context. De nieuwe generatie literatuuronderzoekers zette zich daarmee af tegen de filologische en literair-historische traditie waarin ze was opgeleid. Dat gold ook voor Oversteegen, die zelf historicus was van vorming. De afwijzing betrof tevens de nawerking van de *Forum*-traditie en de haar kenmerkende cultus van de ‘vent’, en dit dus ten voordele van de vorm, de tekst-op-zichzelf.

Bij nader toezien is de genoemde afwijzing van de traditie in *Vorm of vent* echter behoorlijk ambivalent, in meerdere opzichten. Zo bestudeert Oversteegen enerzijds wel de poëtische opvattingen in de Nederlandse kritiek tijdens het interbellum, en dus in een welomschreven historisch tijdvak, maar geeft hij anderzijds herhaaldelijk aan geen ‘geschiedenis van de kritiek’ (p. 6) te willen schrijven. Dat laatste blijkt ook uit de keuze van zijn materiaal: geen tijdschriften en oorspronkelijke uitgaven, maar de teksten zoals die later in *Verzamelde werken* en andere bundelingen *post factum* verschenen. Oversteegen was dan ook niet uit op de precieze reconstructie van de contemporaine debatten en de context waarin die plaatsvonden. Hij beschouwde de verschillende standpunten als de expressie van ‘transhistorische’, recurrente visies op de aard van literatuur, die te situeren zijn tussen twee polen: literatuur als een ‘rechtstreeks contactmiddel tussen schrijver en lezer’ (p. 491) versus ‘literatuur als een bijzondere vorm van taalgebruik’ (p. 490). In overeenstemming met het toen heersende autonomisme vond hij dat deze laatste visie het ‘wezen’ van de literatuur het dichtste benaderde. Voor Oversteegen betekende dit echter niet dat de visie op literatuur als uitdrukking en communicatie daarom moet worden afgewezen: alle taalgebruik is immers communicatief, dus ook de literatuur. Zoals uit het bovenstaande kan worden afgeleid formuleert *Vorm of vent*, hoezeer het zich ook als een ‘theoretisch’ veeleer dan als een literair-historisch werk aandient, toch een visie op literatuurgeschiedenis, als een scène waarop in *se* onveranderlijke opvattingen in wisselende configuraties terugkeren.

Opvallend is ook hoe de poëtica’s die *Vorm of vent* pretendeert te reconstrueren, voor Oversteegen vanzelfsprekend met personen verbonden zijn: de inhoudsopgave bestaat, op enkele uitzonderingen na, uit de namen van een aantal protagonisten. Ook dat maakt Oversteegens onderneming ambivalent: *Vorm of vent* streeft naar het beschrijven van poëtica’s, die echter telkens worden gepresenteerd als een integrerend onderdeel van het denken van belangwekkende individuen. Dat denken is doorgaans een – nuances daargelaten – stabiel en samenhangend systeem. Ook dat is revelerend voor de manier waarop Oversteegen historische ontwikkeling opvat: geschiedenis wordt voortgebracht door persoonlijkheden die hun grotendeels constant blijvende ideeën ontvouwen.

Het eertijds als ‘baanbrekend’ ervaren *Vorm of vent* blijkt dus bij nader toezien een studie over hun literatuuropvattingen uitsprekende ‘venten’. Alle lippendienst aan het heersende autonomisme ten spijt blijkt Oversteegen dus nog aanzienlijk meer een Forumiaan dan toen handig was toe te geven. Dat zou hij, zoals Marita Mathijssen (2006, p. IV) terecht heeft opgemerkt, in zijn hele verdere loopbaan ook blijven. Het is symptomatisch dat hij, na een hele reeks literair-theoretische exercities, die overigens vooral het beeld te zien gaven van een toenemende radeeloosheid, uiteindelijk zou terugkeren naar de biografie.

De zoektocht naar de literatuuropvatting lijkt dus wezenlijk verbonden te zijn met die naar wat de late Oversteegen – in het bijzonder instructieve interview dat Jaap Goedegebuure en Odile Heynders in 1993 van hem afnamen – het ‘ethos’ van

de auteur zou noemen, waarbij hij 'ethos' gelijk blijkt te stellen aan 'persoonlijkheid' en de 'kern' van iemands bestaan (Goedegebuure & Heynders 1993, pp. 36, 43, 49). Deze fascinatie voor het diepste wezen van de bestudeerde critici kan gemakkelijk worden afgedaan als een typerende uiting van ouderwets essentialistisch en dus 'metafysisch' denken. In *Vorm of vent* leidt ze in ieder geval vaak tot een relatieve verwaarlozing van de ontwikkelingen in het werk van de bestudeerde auteurs. Wie ooit grondig een oeuvre heeft bestudeerd, weet waar ik op doel: de soms bijzonder ingrijpende verschuivingen die zich in terminologie en opvattingen van een auteur voordoen – in (een zelf overigens altijd discursief gemedieerde) reactie op 'reële' gebeurtenissen, maar veel vaker nog in respons op wat zich in de omringende discursieve ruimte voordoet. Wat *Vorm of vent* dan ook onvoldoende laat zien, is hoe literatuuropvattingen ontstaan en evolueren in een permanent en complex dialogisch proces.

Toch is Oversteegens poging om de hand te leggen op het 'ethos' van de auteurs die hij bestudeert, nog steeds – of misschien juist nu weer – belangwekkend. *Vorm of vent* herinnert ons, postpoststructuralisten, eraan dat een oeuvre niet alleen het stolsel is van een permanente flux, maar ook elementen bevat die insisteren en zo *ex negativo* naar een inerte kern verwijzen. Een oeuvre ontstaat uit de wonderlijke ontmoeting tussen discoursen en die kern, die tot uitdrukking komt in typerende vervormingen van het geïncorporeerde discursieve materiaal. Alleen dit inzicht kan verklaren waarom figuren die een op het eerste gezicht zeer verwant discours hanteren, bij nader toezien toch soms afgrondelijk van elkaar blijken te verschillen – zoals Oversteegens bespreking van Ter Braak en Du Perron in *Vorm of vent* goed laat zien.

Het koppige vasthouden aan het 'ethos', ook als dat soms haaks stond op de theoretische discoursen waar hij zich mee identificeerde, maakt deel uit van Oversteegens eigen ethos. Zijn eigen praktijk als literatuuronderzoeker laat zien hoe een ethos zich manifesteert: als een zich telkens weer opdringende, significante scheeftrekking.

Erik Spinoy, Luik

Goedegebuure, Jaap & Odile Heynders, *Literatuurwetenschap in Nederland. Een vakgeschiedenis*. Amsterdam, 1996.

Mathijssen, Marita, 'Voorwoord'. J.J. Oversteegen, *Vorm of vent. Opvattingen over de aard van het literaire werk in de Nederlandse kritiek tussen de twee wereldoorlogen*. Amsterdam, 2006, I-IV.

Oversteegen, J.J., 'De vrolijke veldtocht van Merlijn: Rita Blooy in gesprek met ex-redacteur J.J. Oversteegen'. *De literaire kritiek*. Speciale editie van *Bzzlletin* 11, (100) 1982/3, 75-80; 88.

Verstraeten, Pieter, 'Poëtica, kritische praktijk en "melodische verschuivingen"'. Kanttekeningen bij enkele sleutelconcepten uit *Vorm of vent* van J.J. Oversteegen'. E. Brems, H. Brems, D. de Geest & E. Vanfraussen, *Achter de verhalen: over de Nederlandse literatuur van de twintigste eeuw*. Leuven, 2007, 44-58.